

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГІ ҚОСПА АТЛЫҚЛАРДЫҢ ИМЛАСЫ

Р.А.Опаева - ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: ёзув, имло коидалари, адабий тил, фонетика, лексика, грамматика, стилистика, кўшма сўзлар.

Ключевые слова: письмо, орфографические правила, литературный язык, фонетика, лексика, грамматика, стилистика, сложные слова.

Key words: writing, spelling rules, literary language, phonetics, vocabulary, grammar, stylistics, compound words.

Жазыу адамзат тарийхында жүдә әхмийетли орынды ийелейди. Жазыу - халықтың руўхый мәдениятын сақлайтуғын, жыйнайтуғын хәм раўажландыратуғын баслы кураллардың бири. Жазыу халықтың атын да, тилин де, тарийхын да, үрп-әдетин де сақлайды.

Жазыу - тилдің раўажланыу зәрүрлигинен, жәмийетлик хызметиниң кеңейиуинен, турмыс талабынан келип шыққан адамзат тәжирийбесиниң жуўмағы. Хәр қандай әдебий тилдің пайда болыуы, қәлиплесиуи хәм жетилисиуи жазыуға байланысly. Жазыусыз жазба әдебий тил ҳаққында ойлау да мүмкин емес. Өйткени жазыу, баспасөз тийкарында ғана әдебий тилдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, стилистикалық нормалары қәлиплеседи, сондай-ақ турмыс талабына сәйкес тил қурылысына байланысly өзгерислер жазыу арқалы улыўма халықлық характер алады.

Орфография тилдеги бар ызыамлылықларға, тилдеги қолайлы, жәмийеттеги раўажланып атырған қубылысларды баян етиўге, илгерилетиўге тийкарлануы тийис.

Қоспа атлықлар хәм олардың имласы ҳаққында гәп кеткенде пахтагүл, гүлбазар сыяқлы қоспа атлықларды пахта гүли, гүл базары сыяқлы сөз дизбеклери менен салыстырыу мүмкин. Деген менен сөз дизбегі менен қоспа атлықлардың теориялық айырмашылықлары бар. Пахтагүл, Гүлбазар өз ара мәнилик жактан биригип бир түсиникти аңлатқанлықтан биригип жазылады.

Имла хәм орфография терминлери ҳәзирги қарақалпақ тилинде тең(параллель) қолланылады. Имла сөзи ҳәзирги араб парсы тилинен өзлескени мәлим. Бул термин бизиң тилимизде 1940-жылға дейин сингармониялық орфография принциплери тийкарында жиңишке буўынлы (имла) түринде қолланылды. Ал, 1940-жылдан баслап рус графикасындағы жазыуға өткеннен кейин оның орнына орфография термини қолланылатуғын болды [1]. К.М.Мусаев түркий тиллериниң орфографиясын ислеўде фонетикалық, морфологиялық, фонетика-морфологиялық, фонематикалық, семантикалық хәм түсиник принциплериниң қатнаслы екенлигин көрсетеди [4]. Имла қағыйдаларының дузилиуи қоспалы сыпатқа ийе. Мәселен, жеке сөзлердиң жазылыуы фонематикалық, сөзлердиң өзгериске ушырап жазылыуы фонетикалық, сөзлердиң қосылып хәм дизбеклесиуи арқалы жазылыуы семантикалық хәм т.б принципке тийкарланады.

Орфография термини ҳаққында басқа тиллерде жазылған илимий мийнетлерде де көплеген пикирлер айтылып келинген. Мәселен, қазақ тилши илимпазларының пикиринше орфография алды менен саўатлы жазыўдың, ана тилин мәдений жактан үйрениўдиң тийкарғы куралы. Ондай курал тилдің қурылыслық системасына ылайық, пайдаланыўға анағурлым жеңил, қолайлы болыуы тийис.

Тилдеги мудамы болып туратуғын өзгерислер, раўажланыулар нәтийжесинде орфография да өзгериске ушырап отырады. Егер олай болмаған жағдай-

да, орфография тиллик системасына сәйкес болмай, оның қурылыслық жүйесиндеги ызыамлылықларды туўры ашып бере алмаған болар еди. Ондай орфографияны пайдаланыу аўыр болып, саўатлы жазыуға тосық болар еди

Қоспа сөзлердиң имласы еки түрли усыл менен: 1) сөз дизбеклериниң лексикализацияланыуы хәм 2) сөзлердиң қосылыуы(композиция) усылы арқалы жасалатуғынлығы мәлим. Соның менен қатар, олардың төмендеги сыяқлы өзине тән тийкарғы белгилери толық анықланған деп есапланады:

1) қоспа сөз қурамында өз алдына лексикалық мәни билдире алатуғын кеминде еки компонент болады; 3) қоспа сөзди пайда етиўши компонентлер усы сөз қурамында лексика-грамматикалық өз алдылығын жоқ етип, сол сөздиң элементлерине айналады [5]. Демек, қоспа сөзлердиң тәбиятын ашыўдағы бул анықлаулар оларды өзине уқсас бирликлерден ажыратыўдағы тийкарғы белги ретинде қаралады. Бирақ, соған қарамастан, қоспа сөзлердиң жоқарыдағы сыяқлы жасалыуы усылы хәм өзине тән белгилери анықланған менен, олардың имласында ҳәзирге дейин толық бир пикирге келген шешимлер жоқ. Хәзирги рус тили хәм түркологияда қоспа сөзлердиң жазылыуының үш түри көрсетиледи: 1) бириккен, 2) бөлек хәм, 3) дефис арқалы жазыу.

Гейпара түркий тиллерде қоспа сөзлердиң орфографиясы сөз дизбеклериниң лексикализацияланыу қубылысына байланысly көрсетиледи. Мәселен, Б.Мадалиев «Қоспа сөзлердиң имласы ҳаққында» деген мақаласында «Қоспа сөзлер гә сөз дизбегинен болсын, гә сөзлердиң өз ара биригиуинен болсын, бәрибир, төрт сөз бирикпесиниң моделине тийкарланады: предикатив, атрибутив, релятив, объективлик [3]. Сондай-ақ, усы сыяқлы бағдарда анықлау Ф.А.Ганиевтиң «Түркий тиллерде қоспа сөзлердиң орфографиясы ҳаққында» деген мақаласында да сөз етиледи:

1) компонентлери дизбеклесиуи қатнастағы қоспа сөзлердиң орфографиясы 2) компонентлери бағыныңқылы қатнастағы қоспа сөзлердиң деп екиге бөлинеди. Бул бөлиниўдиң бириншисинде дефис арқалы жазылатуғын бала-шаға, қазан-табақ, ер-жүен т.б. сыяқлы жуп сөзлер, екіншисинде бағыныңқы қатнастағы қоспа сөзлердиң предикатив-лиқ(жер силкину, сөз жасалу) атрибутивлик(сабантой, жасөспирим, жанартау, үшбуршак), объективлик(орынбасар, алжапқыш, қолжуўғыш(умы-вальник), пысықлаушылық(оқып шығыу, жазып қойыу, гилт-гилт етиу) қатнастағы сөзлердиң жазылыуы көрсетиледи [2].

Бирақ, бул еки изертлеуи тәрепинен көрсетилген қоспа сөзлердиң имласында олардың қандай жағдайда биригип ямаса қосылып жазылатуғыны анық көрсетилмеген. Бул тийкарда жазыу имлада бөлек жазылатуғын қоспа сөзлер менен сөз дизбегиниң шегарасын ажыратыўда әдеуир қыйыншылықлар туўдырыуы мүмкин.

Әдебиятлар

1. Дәулетов М. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы журналы. 2003.
2. Ганиев Ф Об орфографии сложных слов в тюркских языках. «Советская тюркология». 1979, № 5
3. Мадалиев Б. Қўшма сўзларнинг имлоси ҳақида-«Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, № 6
4. Мусаев К. Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографии тюркских литературных языков. «Орфография тюркских литературных языков СССР. -М.: «Наука», 1973.

5. Хожиев А. Ўзбек тилшунослигида қўшма сўзлар билан боғлиқ масалаларининг ўрганилиш ҳолати. «Ўзбек тили ва адабиёти». 1998, №4,

РЕЗЮМЕ

Мақолада ёзув ва унинг аҳамияти ҳақида ёзилади. Шу билан бирга туркий тилларнинг ёзувидаги орфографик принциплар бўйича билдирилган илмий фикрлар хусусида айtilган. Қўшма сўзларнинг тўғри ёзилишига эришишда қандай принципларга амал қилиниши кераклиги тўғрисида мисоллар берилди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается правописание и его значение. Автор статьи приводит научные мнения об орфографических принципах письма в тюркских языках. Приводятся также примеры того, каких принципов необходимо придерживаться при правописании сложных существительных.

SUMMARY

The article deals with the importance of writing. The author of the article gives the opinions of scientists about the spelling principles of writing in the Turkic languages. There are some examples of what principles are necessary to use in the writing of compound nouns.

ЛЕКСИК НОМИНАНТЛАРНИНГ КОГНИТИВ-ДИСКУРСИВ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА

А.А.Рахимов - докторант

Самарқанд давлат чет тиллари институти

Таянч сўзлар: когнитив фаолият, лингвокогнитив фаолият, нутқ, лисоний ижодкорлик, аморф сўзлар, синсемантик сўзлар, невербал код, дискурсив-синергетик.

Ключевые слова: когнитивная деятельность, лингвокогнитивная деятельность, речь, словесная изобретательность, аморфные слова, синсемантические слова, невербальный код, дискурсивно-синергетический.

Key words: cognitive activity, linguacognitive action, speech, creativeness of the word, amorphous words, sin semantic words, nonverbal code, discursive-synergetic.

Инсон когнитив фаолияти ибтидоси бўлган туғма қобилиятни шакллантирувчи ҳамда кейинги тақомилани таъминловчи ҳиссий, ақлий ва лисоний воситалар ҳамкорлигининг ёрқин намуналари лексик номинантлар орқали ўз ифодасини топади. Тилшунослик тарихининг турли босқичларида тил қонуниятлари ва унинг моҳиятини изоҳлашда аксарият ҳолларда сўзга мурожаат қилинишининг боиси ҳам шундандир. В.фон Гумбольдт илмий меросидан ўрин эгаллаган ички форма ҳақидаги таълимот ҳам аслида сўзни ўрганиш асосида орттирилган тажриба ва илмий тасаввурдан нухса олинган ҳолда, лисоний фаолият замирида яширинган сир-синоат моҳиятини идрок этишга йўналтирилган умумлашмани тақозо этади. Унга берилган таърифга кўра, ички форма “ташқи олам ва инсон ички дунёси ўртасида турувчи восита”, “миллий тафаккур ва ҳиссиётларни тилда индивидуал ҳолда воқелантирувчи”, “қалб танада бўлганидек, лисоний моддийлик орқали ўз барқарорлигига эга бўлган ҳолда, унга ўзига ҳослик бахш этадиган” ботиний тузилмадир [4:71, 163, 167, 304, 11:154].

Демак, ички форма фикрлашнинг бошланғич фазасида, яъни бевосита объектни кузатиш жараёнида аниқланган семантик белгини тақозо этади. Бироқ бу фикрлаш жараёнининг чегараси эмас. Чунки сўзлар ички форма базасида шаклланиб, ўзининг объектив маъносига эга бўлгач, уларнинг ўзи ички формани вужудга келтирувчи манбага айланади. Замонавий психологларнинг гувоҳлик беришларича, инсон лингвокогнитив фаолиятининг апперцептив изчиллигини таъминлашга хизмат қиладиган концептуал база яратиш ҳаракати унинг тилгача бўлган босқичида бошланади. Хусусан, Р.И. Павлиенисининг қайд этишича, инсон онги реал ва потенциал олам ҳақидаги маълумотлар (мулоҳазалар ва билимлар)ни узлуксиз бунёд этувчи тизимдир. Ушбу тизимга сезги каналлари орқали етказилган ҳиссиёт туфайли инсон тилгача бўлган босқичдаёқ борлик ҳақида муайян таассуротлар ҳосил қиладди. Ушбу босқичда у нафақат бевосита сезги орқали борликдаги объектлар билан танишади, балки эшитган ва кўрганларини талқин қилиш имкониятига ҳам эга бўлади [10:101-107; 6:166.].

Инсон лингвокогнитив фаолиятининг нутққа қадар бўлган босқичида сезги аъзолари орқали етказиладиган ахборотга концептуал ишлов бериш эса Н.И.Жинкин томонидан эътироф этилган “тафаккур тили”нинг ишга тушишидан далолат беради. Бу “тил” ўз характериға кўра, у ёки бу миллий тилни эмас, балки ҳар бир шахс томонидан индивидуал ҳолда шакллантириладиган “образли код, схема” шаклидаги тафаккур тилини тақозо этади [3]. Бу нутқга назарга кўра, нутқнинг ибтидоси “тафаккур тили” воситасида шакллантирилган невербал “образли код”ни вербаллаштиришдан бошланади. Вербаллаштириш жараёни эса В. фон Гумбольдт эътироф этган “лисоний ижодкорлик, яратувчанлик қудратининг интиҳоси” бўлган сўзнинг шаклланишидан бошланади.

Психологик кузатишларда қайд этилишича, бола нутқининг дастлабки босқичида моҳиятан ноаниқ, “аморф сўзлар”ни талаффуз қилиш асосида ўз атрофидаги нарса ва ҳодисалар, хатти-ҳаракатларга ҳамда ўз ҳолатига эътибор қаратади. Ушбу “аморф сўзлар” ўз моҳиятига кўра универсал характерли бўлиб, бола мазкур сўзларни талаффузи орқали турли нарсаларни ифодалашга ҳаракат қиладди. У улайғиши билан ушбу кам сонли “аморф сўзлар”га асосланган нутқий кўп маънолилик қисқариб, “синпрактик” сўзлар ўрнини “синсемантик” сўзлар эгаллайди [8].

А.М.Шахнаровичнинг қайд этишича, ёш болалар нутқининг дастлабки шаклланиши уларнинг диққатини ўзига жалб этган моддий нарсаларнинг “болалар тили”да ифодаланишидан бошланади. Бундай номларнинг ўзига ҳослиги тақлид асосида шаклланилиши, ўз навбатида, уларнинг аксарияти ташқи структурасига кўра тиллараро муштараклиги билан характерланади. Масалан, итнинг немис ва дания болалари тилида: “wau- wau, waf- waf” шаклларида ифодаланиши шундан далолат беради [14:169].

Гарчи ушбу мулоҳазалар бола нутқининг онтогенези сўз воситасида шаклланишидан дарак берса ҳам, инсон тафаккури ва тили ўртасидаги муносабат қай йўсинда таъминланади деган саволга жавоб бера олмай. Р.И.Павлиенисининг юқоридаги фикрида эса инсон фикрлаш фаолияти тилга боғлиқ бўлмаган ҳолда воқеланиш хусусиятига эғалиги қайд этилади. Л.С.Выготский эса фикрни нутққа нисбатан бирламчилиги, яъни “тайёр фикрга нутқ либосининг кийдирилишини алдамчи тасаввурдир” деб ҳисоблайди. Худди шунингдек, фикрни маъно билан мутлақ муштарак ёки фарқли ҳодисалар сифатида талқин қилиш ҳам ўзини оқламаслиги таъкидланади. Унинг хулосасига кўра, “фикр сўзда туғилади” [2:12-13].

С.Е.Кубрякованин қайд этишича, тафаккур фаолияти ҳар доим лисоний фаолият билан биргаликда воқеланиши ҳақидаги фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки бу икки фаолият муносабати кўпроқ бирёкламликка асосланади. Ушбу масалага фикр ва сўз тўқнашуви нуктаи назардан баҳо бериладиган бўлса, тасаввурлар занжири ва образлар маълум бир муддат ички нутқда яшайди. Зеро, бу муддатда уларнинг қайси вербал маъно воситасида нутқ оқимиға тушиши белгиланади [6:305-306].

Худди шундай фикр Серебренников томонидан ҳам билдирилади. Унинг фикрига кўра тил воситасида тасвирланадиган ифода аввал инсон тафаккурида шаклланади. Шу боис фикрнинг бошланғич нуктасини тафаккурдан излаган макул. Ўз навбатида ҳар қандай тафаккур бирлиги тил воситасида ифода топиши шарт эмас. Ана шу ҳолат тил ва тафаккур узвийлигида тафаккур фаолиятининг ўзига хос фаоллашишидан далолат беради [5:14].

Ш.Сафаров антик давр олимларнинг тил ва тафаккур муштараклиги ҳақидаги фикрига муносабат билдиргани ҳолда “...тафаккур бирликлари ва уларнинг нутқий ифода воситаларига ягона ҳодиса сифатида қараши антик илмининг